

ÖNCE DEN TASARLANMIŞ SÖZLÜ ORTAM İCRA BAĞLAMİ*

Dursun YILDIRIM**

Öz: Bu çalışma, çok bağlamlı yazıt diye tanımladığımız ‘Benggü Taş Bitig’ yaratısının yeni bir özelliğini ele alıp incelemektedir. Yeni incelemede, Benggü Taş Bitig yaratısının önceden tasarlanan ve kâğıt üzerine yazıya alınarak bir bağlam içine yerleştirilmiş olduğu ortaya konmaktadır. Bu incelemede, önceden tasarlanmış ve yazıt içine onun bir parçası gibi yerleştirilmiş bu bağlam, sözlü ortam icra bağlamı diye tanımlanmakta ve açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Yazıtları, Kadim Türk Dili, Türk Dili Tarihi, Önceden Tasarlanmış Sözlü Ortam İcra Bağlamı, Nutuk Türü Yazıt

Pre-Designed Oral Media Performance Context

Abstract: This study discusses and analyzes the a new feature of the creation of ‘Benggü Taş Bitig’ (Memorial Stone Inscriptions). In this new analysis, it is exhibited that Benggü Taş Bitig was a pre-designed creation and written on the paper which had been fixed in a context. This pre-designed and placed context, as if one of the pieces of the inscription, has been identified and explained as “oral media performance context”.

Keywords: Turkish Inscriptions, Old Turkic, Turkic Language History, Pre-designed Oral Media Performance Context, Inscriptions in Discourse Type

I. TÜRKLERDE BENGGÜ TAŞ BİTİĞ YARATILARI VE YAZITLARI¹

1. Benggü Taş Bitig Yaratıları ve Yazıtları

Türk dilinde ilk kez ilk Türk alfabesi ile anıt taşların yüzeyleri kullanılarak üzerlerine sözler dokutturulmuş, türlü tarihî ve edebî yazıtları <metinler> içinde barındıran yaratıları <eserler> “Benggü Taş Bitig” <ölümsüz taş yazma kitap> diye adlandırmaktayız. Bu taş yazma kitaplar, doğuda güneşin doğduğu yerden, batıda güneşin battığı yere kadar merkezî Avrasya üzerinde hemen her yerde görülmüştür².

* Bu yazı 2018 yılında Ulanbatur’da ve Ötüken’de yapılmış Benggü Taş Bitig’ler ile ilgili toplantıda sunulan bildiri de çok bağlamlı yazıt diye tanımlamış ve Köl Tigin Benggü Taş Bitig yazıtı ile belirtmiş olduğum dokuz bağlamdan biridir. Yazıtın içinde yer aldığı bağlam, önceden tasarlanıp yazıya alınmış olduğuna dairdir.

** Prof. Dr., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE. E-posta: dursun2@gmail.com

¹ Yazıtı boyunca yaratı, eser; yazıt, metin; bitig, kitap; benggü taş bitig, ölümsüz taş yazma kitap karşılığı olarak kullanılmıştır.

² Yazıt ve yaratıların merkezî Avrasya coğrafyası üzerinde yayılımı, dağılımı ile ilgili coğrafi, tarihî ve kültürel bağlamda yayınlanmış pek çok kitap ve makale vardır. En son yayınlanmış olanlardan biri S. G. Klyastorniy’in dilimize çevrilen eseridir. Peter B. Golden’in Türk kavimlerinin Avrasya üzerinde dağılımını ve etkinliklerini gösterir çalışmaları, David Christian’ın yine merkezî Avrasya tarihiyle ilişkili incelemesi, C. I. Beckwith’in Orta Asya tarihine ilişkin yayınları, geçmişini anlamak açısından önemli eserlerdir. L. T. Yablonsky, Davis-Kimball ve V. A. Bashilov tarafından merkezî Avrasya çalışmalarını içeren araştırmalar da coğrafyanın demir çağını anlamamıza ışık tutacaktır. Bu çalışmaların tam künyeleri kaynakçada verilecektir.

Özellikle bu bitig ve taş yazma türü yaratılarla, Yenisey ırmağı ile Ötüken dağları ve vadileri etrafında yer alan ırmakların çevrelerinde sıkça karşılaşılmıştır. Nitekim bu yaratılar, taş yazma kitapların sakladığı kadim Türk dili yazıtları, yüz yılı aşan ve ikinci yüz içinde yapılmakta olan araştırma ve incelemeye karşın, bağrılarında sakladıkları sırlar ile bilim adamlarının ilgi odağı olma özelliklerini korumakta ve tarihi yürüyüşünü sürdürmektedir³.

Türk dili ile önce kâğıt üzerine yazılmış olan çeşitli edebî anlatı türlerinden mürekkep olan ‘nutuk’ türü konuşma yazıtları, ardından benggü taş bitig dediğimiz ölümsüz taş yazma kitaplar konumuna getirilirdi. Bunun için onların her biri, bir anıt taşın yüzeylerine dokutulurdu⁴. Yaratının ortaya çıkmasının ardından, onun her yerden görülür, kolayca okunur bir yere dikilmesine özen gösterildiği anlaşılıyor. Bu husus, Köl Tigin Benggü Taş Bitig yazıtında açıkça belirtilir:

KT G12-13

“*benggü taş tokıtdım.yaguk il irser ança takı erig yirte irser ança. erig yirte benggü taş tokıtdım. anı körüp ança biling. ol [yirte benggü taş tokıt]dım*”.⁵

Benggü Taş Bitig adı verdiğimiz bu yaratıların her biri, hacimleri ve anlatım türleri bakımından birbirinden farklıdır. Bu farklılıkları, bitig içinde yer verilen farklı anlatıların söz işleme, kurgusu, anlatı çeşitliliği ve bunların içerikleri yaratıyordu. Bilge Kağan’ın ölen kardeşi için yazmış olduğu Köl Tigin Benggü Taş Bitig adlı yaratı, bu bakımdan tipik bir örnektir. Bu örneği, çok bağlamli bir yaratı diye tanımlıyoruz. Yaratı, içinde barındırdığı anlatı çeşitliliği nedeniyle böyle bir tanımlamayı hak ettiği kanısındayız. Bilge Tonyukuk, Bilge Kağan Benggü Taş Bitig’leri ve Köl Tigin Benggü Taş Bitigi gibi çok bağlamli yazıtlardır. Onlar üzerinde ayrıca durulacaktır.

Türk kağanlığının ilk dönemi, başlangıçtan *Xiong-nu* döneminin sonuna kadar geçen süreç olarak kabul edilirse, ikinci dönemi Bomın-İstemi, üçüncü dönemi İleriş, dördüncü dönemi Uygurlar ve beşinci son dönemi de Kırgızlar ile geçen süreçler olarak tanımlanabilir. Bütün bu iktidarların hüküm sürdüğü Türk kağanlığı döneminde benggü taş bitiginin yazılma süreci de korunmuştur. Bu dönemlerin sona ermesi, yeni bir kültür ve inanç çevresine girilmesi ile başlar.

Yeni kültür süreci içinde, kültür taşıyıcıları ve özellikleri de, iletişim ağları ve odakları da değişime uğrayacaktır. Yazılacak kalıcı taş kitaplar yerine bu kez yaygın biçimde ‘kâğıt’ öne çıkar. Yaşam düzeni de yarı yerleşiklik bir özellik taşıyor duruma gelir. Taşınır şehir, kasaba ve köyler, yerini yerleşikliği sürekli yaşam düzenine çeviren bir yöne çevirir. Türklerin yaşam biçimi çeşitlilik kazanınca ve bu süreçte yazıya, inanç ve kültür çevrelerinin alfabeleri dâhil olur. Böyle bir alfabe çeşitliliğinin, aynı zamanda inanç ve kültür birliğinin de parçalanıp farklı Türk kültür çevrelerine ayrılarak Türk dilinin birbirine aykırı yönde gelişmesine yol açmış olduğu da açık bir gerçektir. Bir süre Türk alfabesi ile kâğıt üzerine yazım işleri sürmüştü de, ömrünün uzun olmadığı veya o tür yazılı yaratıların yitip gittiği, korunamadığı söylenebilir.

³ Bunların tarihî ve coğrafi, dil ve kültürel yayılışlarını ve arka planlarını görüp anlama açısından kaynakçada eserlerine yer verdiğimiz şu bilim adamlarına bakılabilir: D. Sinor, C. I. Beckwith, Nicholas Poppe, Peter B. Golden, A. M. Khazanov ve diğerleri.

⁴ Taşa dokutularak yazdırılmış yazıya J.Harmatta, ‘Türk oyma yazı’ adını veriyor. Kaynakçada eseri verilmiştir.

⁵ Bu parçada görülen okuma tercihi ve köşeli ayrıç içi eklenmiş tamlayıcı sözler bu yazının yazarına aittir.

Ölümsüz taş yazması kitaplar yazıp arkadan gelen kuşaklara bırakmanın elbette bir nedeni vardı. Yazılıp geride bırakılan ölümsüz taş yazma kitaplarda yer alan sözler, gelecek kuşakların okuyup ona göre yollarını izlemeleri maksadıyla ortaya konmuştur. Bu tür yaratıları yazıp arkada bırakma geleneğinin Türkler arasında kadim bir tarihe sahip olduğu söylenebilir. Ancak, bunun Türklerin yaşamında ne zaman ve nasıl başladığı sorusuna yanıt bulmak zordur.

Ötüken çevresi ve Türk kağanlığı kadim coğrafyası; doğudan-batıya, kuzeyden-güneye, iki büyük okyanus arası merkezî Avrasya üzerinde egemenlik kurulan topraklar gerçek anlamda henüz bir arkeolojik taramadan tam olarak geçmiş değildir. Yerin altında yatan ve araştırmacısını bekleyen yaratılar var mıdır, bilmiyoruz. Bilinenler daha çok yüzeyde bulunan taş üzeri yazıtlar ve taş kitaplardır. Yakın zamanlarda yazılı iki taş üzeri yazılmış bir yazıttan söz edildi ama taşları ve metinlerini görme olanağı olmadı⁶.

Benggü Taş Bitig içinde yer alan farklı anlatı yazıtları aynı zamanda Türk edebî yaratıcılığının çeşitli türlerine de ışık tutar. Onların ne tür kalıplaşmış yapılar, anlatı çatıları ile ana yazıt, ya da yaratıya dönüştürülmüş oldukları gözlenebilir. Tarih anlatısı, öz yaşam anlatısı, yaşam anlatısı, öğüt, yas acısı, öfke, duygu seli, acının bastırılması, yuğ töreni, ölenin yiğitliğinin tasviri, yuğ töreni, kağan kaldırma töreni gibi pek çok olay, ana yazıt içine çok büyük bir ustalıkla yerleştirilip birbirleriyle uyumlu biçimde örülmüştür. Acaba M. Kemâl Atatürk, Bilge Kağan'ın yazmış olduğu bu ölümsüz taş kitap içinde yer alan ana yazıtı okuduktan sonra mı o ünlü 'Nutuk'u hazırlayıp okudu ve sonra yayınladı? Çünkü burada sözü edilen Bilge Kağan'ın arkada bıraktığı yaratı da, gerçek anlamda bir 'Nutuk' niteliği taşır ve o da bu 'Nutuk'u sadece orada dinleyenler için değil, gelecek kuşaklar okusun diye ölümsüz taş kitaplara yazdırmıştır. Ayrıca, Atatürk'ün ömründe toz kondurmadığı kişilerden birinin Bilge Kağan olduğu bilinmektedir⁷.

Bilge Kağan tarafından kaleme alınan yazıtlar, ölümsüz taş kitap olsun diye, kardeşi Köl Tigin anısına diktirmiş olduğu anıt taşın tüm yüzeyleri yeğeni Yoluğ Tigin'e dokutturulmuştur. Bu yaratı, Türk edebî yaratıcılığında, aynı zamanda birçok türü içine alan kendine özgü bir türü, 'nutuk' türünü yaratmıştır. Böylece edebî yaratıcılık, kendine özgü farklı ve özgün bir yaratı, bir yazıt türü ortaya çıkarmıştır. Anlatıcıları ve yazıcı veya yazdırtıcıları büyük Türk devlet adamları olan bu yaratılar, aynı zamanda onların Türk milleti için yaptıklarının bir dökümüdür. Ve bu yazıtlarda dünün nasıl olduğu, bugünün nasıl geçmekte bulunduğu ve yarın var olmak için nelerin göz önünde tutulması gerektiği anlatılır.

⁶ Benggü Taş bitig ve yazıtlar üzerine pek çok yayın yapılmış ve bu önemli çalışmalarda türlü okuma önerileri yer almıştır. Bunların kitap olarak yayınların belli başlı olanlarını kaynakçamızda gösterdik. Bu yayınlardan Köl Tigin Benggü Bitig yazıtından yaptığımız alıntıların okunuşunda buradan yararlanılmıştır. Ancak, aramızda farklılıklar vardır. Yaptığımız alıntılarda bu farklılıklar görülecektir. Özellikle köşeli ayrıç içleri tamamen kendi tasarrufumuzdur. 'türk' adının 'törük' okunmasının daha doğru olduğu kanısındayım. 'türk' sözünün ortaya çıkışında şu gelişme olmuş olmalıdır: törük> türük> türk. Türk Kağanlığı dönemlerinde henüz 'törük' biçiminin yaşadığı kanısındayım. 'törük' gerileyici benzeşme ile 'türük' ve akabinde orta hece ünlüsünün düşmesi ile 'türk' biçimine kavuşması filolojik açıdan da anlaşılır bir durum gibi görünmektedir.

⁷ Bu konu hakkında şu yazıya bakılabilir: Zeynep Korkmaz, 'Türk Devlet Kurucuları Olarak Bilge Kağan'dan Mustafa Kemal Atatürk'e', TDAY-Belleten, 1992, s. 243-256.

2. Önceden Tasarlanmış Sözlü Ortam İcra Bağlamı

Sözlü kültür ortamının egemen olduğu toplumlarda hiç şüphesiz tüm yaratılar sözlü ortam içinde gerçekleştirilir. Yaratıyı ortaya çıkaracak her eylem, her etkinlik, her yaratıcılık, her icra bu sözlü ortam içinde yerini alır. Sözlü ortam yaratıcılığının ve icra ortamının paydaşları dinleyici, oyuncu, seyirci, izleyici, görücü, anlatıcı, yaratıcı, üretici, çoğaltıcı, dağıtıcı, yayıcı, taşıyıcı, satıcı, tüketici gibi türlü adlar ile görülürler.

Toplum örgütlenmesi ve yönetim yapısı içinde de görev ve işlev yükümlülüklerine göre de sözlü icra ortamı içinde, anlatıcının kimliğine göre bir dinleyici düzeni içinde, -tıpkı günümüz icra ortamlarına özgü dinleyicilerin oturuş düzeni gibi- bu özelliklerine göre kendilerine bir oturuş yeri belirlenir. Bu oturuş düzeni; belli bir yöre, kasaba, köy, oba bağlamı içinde olabileceği gibi, tüm toplum üyelerinin paydaş olacağı bir sözlü ortam icrası bağlamı içinde de kurulabilir.

Nitekim bu tür toplantıların, Türk toplum yaşamında yer aldığını taş kitapların içeriğinden ve Korkut Ata anlatıları sayesinde biliyoruz. Anlatıcının kimliğine ve durumuna göre, toplumda hangi icra ortamı olur ise olsun, orada dinleyiciler de kimlik ve durumlarına göre bir oturuş düzeni içinde yerlerini alıp otururlar. Bu toplantı bir düğün, eğlence, resmi tören olabilir yahut yağ ve yahut zafer şöleni olabilir. Ama bu sözlü ortam icrasının bağlamı içinde belirli bir oturuş düzeni vardır ve herkes bu düzene riayet eder. Belirttiğim anlatı yazıtları bize bu gerçeği anlatmaktadır.

Anlatıcı bir tarihî olayı hikâye edebilir. Güldürücü veya sürükleyici bir aşk yahut yiğitlik hikâyesi anlatabilir. Bunları yaparken bir çalgı eşliğinde, söz ve ezgi birlikteliği ve uyumu içinde dizelere yerleştirilen anlatı, dinleyiciyi etkisi altına alabilir. Kullandığı söz ve ezgilerin çeşitliliği anlatının belleklerde kolayca yerleşmesi, unutulmaması için başvurulan bir anımsatma görevi ile ilişkili olduğu kanısındayım.

Anlatıcının etkileyici gücüne karşılık, dinleyicinin daha önce dinlediği bir kahramanın, yeniden başka bir anlatıcı ağzından aynı anlatıyı dinlerken anlatım sırasında anlatıcıya müdahale ettiği, anlatıcıyı o kahramanı öldürmemesi için uyardığını, hatta tehdit ettiğini de biliyoruz. Sözlü ortam icraları sırasında anlatıcı ve dinleyici arasında karşılıklı etkileşimlerin olması doğaldır. Öfke ve duygu patlamaları, anlatının özelliklerine göre anlatım sırasında ortaya çıkması her zaman mümkün olan durumlardır. Alp Bamıs Bök anlatısında kahraman düğün yerinde böyle öfke ve duygu patlamaları dolu sözler ile çalıp çıkılarak hanların/beylerin tutumunu eleştirir.

Tabii anlatıcının, dinleyici ve seyircilerin sözlü ortam icrasında karşılıklı etkileşim içine girmeleri hikâye edilenlerin olayı ile sınırlıdır. Ancak, bir de Bilge Kağan gibi devlet adamlarının sözlü ortam icrası sırasında, o toplantıda yer alacaklara, dinleyicilere, tarihe ve geleceğe karşı yaptıkları ve yapacakları konuşma, 'nutuk' kapsamındadır. Bundan dolayı anlatıcı veya konuşmacı sözlerini önceden bir düzene koyma ihtiyacı duyabilir. Anlatılarına göre böyle bir düzen kazandırabilirler. Nitekim bu özellikler, sözlü ortam icrası bağlamıyla Köl Tigin Benggü Taş Bitiğ yaratısı çerçevesinde aşağıda ele alınıp incelenmeye çalışılacaktır. Anlatıcı bu edebî yaratıda Bilge Kağan'dır. Geçmişin ve zamanın anlatıcısı, eleştiricisi olarak geleceğin güven içinde yürümesi ve sürekliliğin sağlanması açısından yapılması gerekenleri de gelecek kuşaklara anlatmaktan geri durmayan Bilge Kağan, aynı zaman çok önemli bir Türk tarih anlatıcısı ve yazarıdır.

II. ÖNCEDEN TASARLANMIŞ VE YAZIYA ALINMIŞ SÖZLÜ ORTAM İCRA BAĞLAMLI VE KONUŞMA YAZITI [=Nutuk]

1."Nutuk" Türü, Edebî Yaratı, Özellikleri ve Anlatıcısı⁸

Köl Tigin Benggü Taş Bitig yaratısı, önceden kâğıt üzerine tasarlanıp yazılmış kapsamlı bir konuşma yazıtı, bir 'nutuk' türü yaratıdır. Nutuk türü bu yaratı, çok farklı yazıtlar ile örülmüştür. Çok bağlamli yazıtlar ile örülü bir yaratı yapısına sahip olması bakımından dünya üzerinde kendi türünde özgün bir yere sahiptir. Yaratının gerek söz örgüsü, gerek kurgusu ve yazıtların her birinin birbiriyle uyumlu biçimde dokunuşu, onu, dünya söz yaratıcılığı açısından eşsiz ve benzersiz kılmaktadır, kanısındayım.

Köl Tigin Benggü Taş Bitig yaratısı içinde birbirleriyle uyum içinde yer alan çeşitli yazıtlar aynı zamanda birçok anlatı türünü içinde barındırır. Bu yaratı, bir yuğ töreni sırasında icra edilmek üzere devlet başkanınca, törenlere katılacaklara söylenecek sözleri ve anlatıları ihtiva eder. Anlatıcı/konuşmacı olan devlet adamı, yuğ töreni sırasında içerik, anlam bakımından geçmiş, hal ve gelecek üzerine kurulu bir yaratı düzenlemiştir. Dolayısıyla, sözlü ortam icrası sırasında anlatıcı, o günde ve gelecekteki dinleyici ve okuyucu kuşakları göz önünde tutarak yazıtı tasarlamış, düzenlemiş ve yazmıştır. Söylenecek sözlerin tamamı, konular ve dinleyiciler önceden kâğıda yazılıp kayıt altına alınmıştır. Yuğ töreni sırasında yapılacak bu konuşma yazıtında gelecek kuşaklara geçmişte yaşanan olaylar, varlığı sürdürmenin yolları, geçmişte yapılan yanlış işlerin başa getirdiği kötülükler ve ödenen acı bedeller anlatılacaktır. Bu nedenle, sözlerin iyi seçilmesi, kalıcı nitelikte değeri yüklenmiş olması, geçmişte geleceğe taşınması gerekir. Bütün bu özelliklerin, Köl Tigin Benggü Taş Bitig yaratısı içinde yer aldığı gözlenir. Yuğ töreni anlatısından tarihe ve öğüte kadar pek çok özelliği içinde barındıran yaratı, aynı zamanda bilinen ve yazıtı elde olan bir devlet adamının söylediği bir 'nutuk' türü yaratıdır.

Bellekte, tüm zamanlar için yer bulacak sözlerle yazılmış olan yazıtlar okunduğunda, bu özelliği kolayca anlaşılabilir. Söz dizimlerinde yer alan sözler için ünlü uyumları, ünsüzlerin sıralanışına özen gösterildiği ve söz ile ezgi birlikteliğine dayalı, belleğe sözlerin ve anlatının yerleşmesini kolaylaştırıcı bir anlatım yöntemi seçilmiş olduğu gözle çarpar. Anlatıların çeşitliliği ve ortaya çıkan konuşma yazıtının renkli ve çok bağlamli oluşu dinleyiciyi uyanık tutmaya dönük bir yaklaşım olmalıdır.

Türklerin kadim yaşamında karşımıza çıkan ve Avrasya'nın pek çok yerinde farklı hacimler içinde görülen bu yazıtları çok bağlamli yazıtlar, diye adlandırmamın temel nedeni de her birinin bir Benggü Taş Bitig biçiminde oluşlarıdır. Bu yaratıların çoğu, yukarıda vurgulanmış özellikler ile bezelidir. Köl Tigin Benggü Taş Bitig kendi türünde bütün bu özellikleri içinde barındırır ve bu olgunun ortaya çıkışında şüphesiz yazarının iyi eğitilmiş, bilgi birikimi yüksek, edebî yaratıcılık yönünden yüksek bir yeteneğe sahip oluşu önemli rol oynamıştır. Onun, yazdıklarını ölümsüz taş kitap

⁸ Bu tür yaratıların, tarihte mensup olmanın ve hesap vermenin bilincinde Türk devlet adamlarınca ortaya konduğu görülür. V-VIII. yüzyıllar arasında görülen yazıt yazma ve benggü taş bitig yazma geleneğinin köklerinin geçmişe uzanan bir tarihi olduğu şüphesizdir. Babur Şah'ın 'Hâtrât-Vekayinâme'si, M.Kemal Atatürk'ün 'Nutuk' ve Başkurt Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Zeki Velidi Togan'ın 'Hâtralar' adlı eserleri bu tarihi sürecin bir devamıdır, kanısındayım. Hepsi de kendi milletlerine hesap vermek üzere olayları tüm çıplaklığı ve gerçekliği ile yazıp tarihe bırakmışlardır.

biçiminde yazıp geleceğe bırakması sahip olduğu tarih, millet ve gelecek bilincinin yüksek düzeyini yazıtlara yansıtır.

Sözlü ortam içinde yapılacak konuşma yaratısının yanı sıra, yuğ törenine, icra ortamına katılacaklar, onların katılım ve oturuş düzenleri de önceden tasarlanmış bir durum olarak görülmektedir. Bu bakımdan Köl Tigin Benggü Taş Bitig'e bakıldığında içeriği, anlamı, işlevi, anlatıların birbiriyle örülüğü ve kusursuz bir yaratıya dönüştürülmesi bakımından bana göre eşsiz, benzersiz bir yaratıdır. Bilge Kağan, kardeşi için hazırlanmış olduğu yuğ töreni için yapacağı konuşmayı, orada olanları, oturuş düzenini, kendini ve bodununu, yuğ törenine katılanları 'nutuk' türü yaratısı içine katarak hepsinin, kendisiyle birlikte, Benggü Taş Bitig yaratısına alarak tarih içinde sürekli yaşamalarını sağlamıştır. Bilge Kağan, kardeşi Köl Tigin ölümü için bu yaratıyı yazıp benggü taşa dokutarak geride bırakması, Türk tarihçiliği ve edebî yaratıcılığı açısından çok bağlamlı bir yazıtın geleceğe kalmasını sağlamıştır.

Anlatıcı, sözlü ortam icrasına önce kendini dinleyicilere tanıtır. Ardından, yuğ törenine katılanları, oturma düzenini izleyerek, onların adlarını belirterek sözlerine, 'nutuk' yazıtını okumaya başlar. Anlatıcı bu işlemi, konuşma boyunca, zaman zaman yineler. Onlara yapılan hitap tarzı bu yinlemeler ile anlatıcı, dinleyiciyi uyanık tutmaya çalışıyor olabilir. Çünkü ortam, duygu ve düşünce bakımından bu doğrultudadır. Köl Tigin zamansız uçmağa varmıştır ve begleri ve bodunu çok üzgündür. Dinleyicilerin çoğunluğu duygu ve düşünce bakımından, konuşma ile yuğ havasının verdiği ağırlık arasındadır. Ancak, anlatıcının da Bilge Kağan'ın da dinleyicilerden pek farklı bir konumda olmadığı, kendi sözlerinde yerini almada gecikmiyor ve konuşma yazıtında dile getiriliyor.

Benggü Taş Bitig yaratısını, edebî yaratıcılık açısından bakıldığında, edebî tür olarak 'nutuk' türü bir yaratı diye de tanımlamak yanlış olmaz. Anlatıcı, kendini oradakilere olduğu kadar tarihe de olağanüstü vasıfları ile tanımlayıp bırakmayı ihmal etmez. Sözlerine böyle bir tanımlamayla başlar ve ardından sözlü ortam içinde yapacağı konuşmanın da icra bağlamını, dinleyicilerini ve onların oturuş düzenlerini tasvir ettikten sonra konuşmasına başlar. Bununla da yetinmez, sözlerinin özenle dinlenmesini ister.

Şimdi değindiğimiz 'Nutuk' ve onun sözlü ortam içinde anlatıcısının kendini takdim edişine, icra bağlamı ve dinleyicilerin oturuş, dinleyiş düzenini anlatıcısının nasıl belirlemiş olduğuna, dinleyicileri uyanık tutmak üzere kullandığı sözlere, aşağıda Benggü Taş Bitig yaratısında yer alan yazıtında bakalım.

2. Anlatıcı, Dinleyici ve Önceden Tasarlanmış İcra Bağlamı

Köl Tigin Benggü Taş Bitig içinde yer alan ve Bilge Kağan tarafından anlatılıp kendi eliyle yazıya alınmış ve ardından 'Benggü Taş' üzerine dokutturulmuş 'konuşma' veya 'nutuk' türü edebî yazıt gözden geçirildiğinde, önceden tasarlanmış sözlü ortam icra bağlamı kurgusunda şu özelliklerin öne çıktığı görülür: Geçmiş, gün ve gelecek ile yuğ töreninin bir arada işlendiği bir yaratı ile karşı karşıya geliriz. Konuşma yazıtı bir kağan tarafından bizzat kaleme alınmıştır. Bilge bir kişi, kağan, zamanın tarihçisi, geçmişin bilicisi bir aydın, aynı zamanda yaşlı bir ağabey, yuğ töreni düzenleyicisi bir devlet adamı, yuğ törenine katılanları ağırlayan kişidir. Böyle bir

kişinin kendini ve katılımcıları tanıtan sözleri de gelecektekiler bilsin diye bilinçli biçimde konuşma yazıtına konmuş ve öylece benggü taş üzerine dokutturulmuştur.⁹

Anlatıcı, icra bağlamı içinde kendini şu sözler ile dinleyicilere tanıtır:

KT G1

“tengri teg tengride bolmış törük bilge kagan bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil”

Bilge Kağan’ın dinleyicilerinin tümüne ilk sözleri, onlara hitap edişi bu sözlerdir. Ancak, bu sözler, o gün orada sadece kendisini dinleyenlere söylenmiş sözler değildir. Bunu, konuşmanın bir yerinde yaptığı açıklamadan biliyoruz:

KT G12-13

“benggü taş tokıtım yağuk il irser ança takı erig yirte irser ança. erig yirte benggü taş tokıtım bitidim. Anı körüp ança biling”

Yukarıdaki sözler, ölümsüz taş yüzeyine dokutturulan sözlerin aynı zamanda gelecek kuşaklara da bırakılmış olduğunun açık bir kanıtıdır. Bütün zamanları kapsayan bu ölümsüz ‘nutuk’un dinleyicileri ve onların oturuş düzenleri, her birinin adları ve sanları ve yerleri ile yazıtında belirtilmiş olması, aynı zamanda icra bağlamı içinde yer alacakların da önceden tasarlanıp yazıya alınmış olmasının en önemli kanıtıdır. Sözlü ortam içinde önceden tasarlanmış icra bağlamı, anlatıcı/konuşmacı Bilge Kağan’a göre aşağıda verilecektir. Ancak, anlatıcı/konuşmacı tarihe ve dinleyicilere takdime önem verir. Kendine bu yönde öncelik verir ve ardından yüğ töreni çerçevesinde konuşmanın icra bağlamı içinde yer alanlara sözleri de aktarır. Onları da, orada bulunanlara ve tarihe şu sözler ile bildirir:

KT G1-2

“ulayu ini yigünüm oylanum. biriki oğuşum bodunum. biriye şadapıt bigler. yırıya tarkat buyruk bigler otuz[oguz bigleri bodunı otuz tatar bigleri bodunı on ok bigleri bodunı takı]”¹⁰ tokuz oguz bigleri bodunı”

diye onları konuşmasını yapacağı sözlü ortamın önceden tasarlanmış olduğu icra bağlamını ve oturuş düzenini belirttikten sonra kendisini iyi dinlemeleri için bir kez daha uyarır:

KT G2

“bu sabımı edgüti eşid katıgdı tıngla”

Bilge Kağan’ın konuşmasının başında yapmış olduğu bu uyarılar, aynı zamanda yapacağı konuşmaya ne denli önem verdiğini gösterir. Türk tarihinin en değerli, en ölümsüz yaratılarından biri, hiç şüphesiz bu ölümsüz taş yazma kitap içinde yer alan yazıttır.

⁹ Bu özelliklere bağlı tanımlanmış dokuz bağlam için şu yazıya bakılabilir. Çok bağlamlı yazıt,deyişimin nedeni bu dokuz bağlamın kendisini yazıtta göstermesi nedeniyledir.Bk.:‘Çok Bağlamlı Köl Tigin Benggü Taş Bitiğ yazıtı<Metini>’. Orhun’dan Anadolu’ya Uluslar arası Türkoloji Sempozyumu 1-7 Ulanbatur-Moğolistan Bildiriler Kitabı.C.II,sh.1524-1531.Bu yazıyla bağlaşıklık ikinci yazı da kaynakçada gösterilmiştir.

¹⁰ Bu köşeli ayraç içi silik kalmış yer idi. Toplatının bir yüğ töreni olması nedeniyle, gelmiş olacağı düşünülen bodun ve beglerinin adları burada tarafımızdan zikredilerek silik yer bu şekilde tamir edilmeye çalışılmıştır.

Bir kitap hacminde olan yazıt boyunca, hiç şüphesiz konuşmanın odağında kardeşi Köl Tigin'in zamansız ölümü ve bu konuda duyulan üzüntü ile onun için yapılan yüğ töreni vardır. Ancak durum böyle olsa da konuşmacı, tarihe kalacak sözlerini düşünerek gelecek kuşaklara hem tarihî olayları ve hem de bundan sonra tutulması gereken yolu anlatır. Türk tarihçiliği ve tarih yazımı bakımından Bilge Kağan bu yaratısı ile çok önemli bir yere sahiptir. Bu konuşma yazıtı, nutuk, Türk dilinde yazılmış en hacimli yaratıdır. Ayrıca üzerinde durulacağı için bu Bilge Kağan'ın yazmış olduğu yaratının bu özelliğini burada bir kez daha vurgulamış olmakla yetineceğiz.

Bilge Kağan bir anlatıcı/konuşmacı olarak, *Törük bodun* yeniden aynı durumlara düşmesin diye sürekli uyarılar yapar ve bu sözler konuşmanın birçok yerinde yer alır. Ancak, bütün bu sözleri söylemiş, anlatmış olsa da, Köl Tigin ve onun ölümüne üzülen begleri ve bodunu da düşünen bir insandır. Kalbi yumuşar ve sözleri kardeşini yitiren bir ağabey sözüne dönüşür:

KT K10- 11

“inim köl tigin kergek boltı. özüm sakıntım: körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı. özüm sakıntım. ödi tengri yasar. kişi oglı kop ölgeli töremiş. ança sakıntım: közde yaş kelser tida köngülte sıgıt kelser yanturu. sakıntım. katıgdı sakıntım. eki şad ulayu ini yigünüm oğlanım biglerim bodunum közi kaşı yablak boltaçı tip sakıntım”

Anlatıcı, beşeri tarafı, insani boyutları ile kendini konuşması içine yerleştirmeyi ve bu yönünü yansıtmayı başarmıştır. Yüğ törenine katılanları da dinleyici ve icra bağlamı içine almayı Bilge Kağan ihmal etmez. Ancak, misafirleri konuşma sonuna doğru sayar, bu bilinçli bir seçim mi yoksa dönemin hitap özelliğini mi yansıttığını kestirmek oldukça güçtür.

KT K11-13

“yogçı sıgıtçı kıtany tatabı bodun başlayı udar sengün kelti.tabgaç kaganta işiyi likeng kelti....tüpüt kaganta bölün kelti.kuriya kün batsıkdaki sogud berçiker bukarak uluş bodunta nek sengün ogul tarkan kelti. on ok olgum türgiş kaganta makaraç tamgaçı oguz bilge tamgaçı kelti. kırgız kaganta tarduş inançu çor kelti. bark itgüçi bediz yaratıgma bitig taş itgüçi tabgaç kagan çıkkanı çang sengün kelti.”

Sözlerinin sonuna doğru Bilge Kağan bir uyarı daha yapar:

KT G10- 11

“törük bigler bodun bunı eşiding. törük [bodun tiri]p il tutsıkinginin bunta urtum.yangılıp ölsikinginin yime bunta urtum. Neng neng sabım irser benggü taşka urtum.angar körü biling.törük bodun bigler bu ödke körügme beglergü yangıltaçı siz”

Beglerin ve bodunun gözleri önünde tüm yaşanmış gerçekler anlatılır. Onların geçmişte ve halde beglerin ve bodunun çektiği acıları anlatan bu yazıt, aynı zamanda içerdiği öğütler göz önünde tutulup yol yürünürse Türklerin ebedî saadete erişeceğini de bildirmektedir.

Ben doğrusu, tarihe ve gelecek kuşaklara hesap vermenin önemi bakımından Atatürk'ün yazdığı nutuk ile Benggü Taş Bitig arasında bir düşünüş ve duyuş bağı olduğu kanısındayım.

Önceden tasarlanmış sözlü ortam icra bağlamı ve anlatıcının özellikleri üzerine belki daha teferruatlı durulabilir. Ancak buraya kadar söylenmiş sözlerin önceden tasarlanmış icra bağlamını açıklamaya yeterli olduğu düşünülmektedir.

III. SONUÇ

Burada, Köl Tigin Benggü Taş Bitig içinde yer alan yaratının çok bağlamlı bir yazıt olduğunu ve konuyla bağlı görüşlerimizi daha önce belirtmiştik. Bu yazıt, çok bağlamlı yazıt dediğimiz yaratıda yer alan bağlamlardan birisi olan ‘önceden tasarlanmış sözlü ortam icra bağlamı’ ve içeriğinden ne anladığımızı açıklamaya ve onu tanımlamaya dönük çalışmadır. Bilge Kağan tarafından tasarlanmış, konuşmacının ve dinleyicilerin konumları ve oturuş düzenleri belirlenmiş, onlara söylenecek sözler önceden tasarlanıp yazıya alınmıştır. Herkesin yeri, anlamı ve işlevi önceden belirlenmiş, konuşmacının ve dinleyicinin durumu, konuşma için yazıya alınmış yazıt, yaratı içinde birlikte verilmiştir. Tanımlama ve açıklamalar bu yaratı içindeki içeriğe, anlatılara ve bunların örülüşüne, anlatıcının bunları sunum biçimine dayanır. Bütün bu özellikleri içinde barındıran yaratı göz önünde tutularak onun bir önceden tasarlanmış ve yazılmış icra bağlamı yaratısı diye tanımlamakla yetinilecektir. Tasarlanmış icra bağlamı tanımlaması ise, konuşmacının önce yazıp sonra taşa dokutturduğu bu yaratının gösterdiği söz konusu özelliklere dayanır. Önceden tasarlanmış sözlü ortam icra bağlamı yaratı ve yazıt içinde yer alması olayına sadece Bilge Kağan konuşmasında, ona özgü bir özellik olarak karşılaşıldığı göze çarpar. Bu açıdan da bakıldığında, yazının amacına vardığı umulur.

Kaynakça

- AYDAROV, G. (1966), *Yazık orxonskogo pamyatnika Bilge Kagana*, Alma-Ata.
- AYDAROV, G. (1971), *Yazık orxonskix pamyatnikov drevnyurkskoy pis'mennosti VIII*, veka. Alma-Ata.
- AYDIN, E. (2015), *Yenisey Yazıtları*, Konya.
- AYDIN, E. (2017), *Orhon Yazıtları: Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*, İstanbul.
- AYDIN, E. (2018), *Uygur Yazıtları*, İstanbul.
- AYDIN, E. (2018), *Taşa Kazınan Tarih*, İstanbul.
- BECKWITH, C. I. (2009), *Empires of the Silk Road*, Princeton University Press.
- BERTA, A (2010), *Sözlerimi İyi Dinleyin*, (Çev. E. Yılmaz). Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2016), *Türk Kağanlığı Bengü Taşlar*, İstanbul.
- GOLDEN, Peter B. (1992), *Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden.
- HARMATTA, Janos (1999), *Avarların Dili Sorununa Dair: Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*, Ankara.
- KHAZANOV, A. M. (1983), *Nomads and the Outside World*, 2nd edition, University of Wisconsin.
- KLYAŞTORNY, S. G. (1984), *Drevnyurkskiye runičeskiye pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii*, Moskva.
- KLYAŞTORNY, S. G. (2018), *Kadim Avrasya'nın Bozkur İmparatorlukları*, İstanbul: Tek-Esin Vakfı.
- KORKMAZ, Zeynep (1992), ‘Türk Devlet Kurucuları Olarak Bilge Kağan’dan Mustafa Kemal Atatürk’e’, *TDAY-Bellekten 1992*, s. 243-256.
- MALOV, S.Ye. (1951), *Pamyatnikidrevnyurkskoy pis' mennosti*, Moskva.
- MALOV, S.Ye. (1952), *Yeniseyskaia pis'mennost tyurkov*, Moskva.
- MALOV, S.Ye. *Pamyatniki drevnyurkskoi pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad.
- NASILOV, V. M. (1960), *Yazık orxono-yeniseyskix pamyatnikov*, Moskva.
- ORKUN, H. N. (1936-1941), *Eski Türk Yazıtları*, C. I-IV, İstanbul.

- POPPE, Nicholas (1965), *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden.
- RADLOFF, W. (1897), *Atlas der Altertümer der Mongolei*, Neue Folge. St. Petersburg.
- RADLOFF, W. (1899), *Atlas der Altertümer der Mongolei*, Zweite Folge. St. Petersburg.
- RYBATZKI, V. (1997), *Die Tonguquq-Inschrift*, Szeged.
- SİNOR, D. (1969), *Inner Asia, A Syllabus*, Indiana.
- ŞİRİN, Hatice (2016), *Eski Türkçenin Söz Varlığı*, 2. basım, Ankara: TDK Yay.
- TEKİN, T. (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana Universty, Bloomington.
- TEKİN, T. (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara.
- TEKİN, T. (1995), *Orhun Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul.
- TEKİN, T. (2006), *Orhon Yazıtları*, Ankara.
- THOMSEN, V. (1986), *Inscriptions de L'Orkhon dechiffrees*, Helsingfors.
- THOMSEN, V. (1916), *Turcica*, Helsingfors.
- THORDAY, L. (1998), *Mounted Archers*, Seattle.
- VASİL'YEV, D. D. (1983), *Korpus tyurkskix runičeskix pamyatnikovbasseyne Yeniseya*, AN SSSR. Leningrad.
- YILDIRIM, D. (2018), “Çok Bağlamlı Köl Tigin Benggü Taş Bitiğ Yazıtı <Metini>”, *Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, 1-7 Haziran 2018 Ulanbatur-Moğolistan. Bildiriler Kitabı*, c. II: 1524-1531.
- YILDIRIM, D. (2018/2) “Türk Dilinde Yazarı Bilinen İlk Türk Yaşam Anlatısı”, *Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Dergisi* (Ankara): 1-12.